

Die Nederduitsch Hervormde Sustersvereniging (NHSV) in 'n postmoderne samelewing¹

Elsabé Kloppers

Departement Praktiese Teologie

Universiteit van Suid-Afrika

Abstract

The *Nederduitsch Hervormde Sustersvereniging* in a postmodern society

In this article the women's society of the Nederduitsch Hervormde Kerk is discussed and the character of the society is related to certain aspects of postmodernism. It is argued that in many respects, the women's society is postmodern in a positive sense: it is flexible, spontaneous and genuine; communication is on an equal, non-authoritarian level; it is not concerned with positions of power, but with people in need – with the marginalized; it is concerned with doing, that is, visual proclamation through deeds. It uses many modes of postmodern communication, such as images and imagination, and has a corporate image that communicates the vision and mission of the society in a visual way. The conclusion is that it is not the specific problems of a certain age that are important, but the way in which these problems are addressed. Through the ages, women have had the unique ability of addressing problems and shaping an age.

Waarheid is altijd situatief en relationeel bepaald en alleen geloofwaardig als zij niet in het verbale blijft steken.

(Heitink 1993:151)

---

¹ Hierdie artikel is 'n verwerking van 'n referaat wat dr Elsabé Kloppers gedurende Julie 2002 by die 43ste Nasionale Kongres van die *Nederduitsch Hervormde Sustersvereniging* (NHSV) in Pretoria gelewer het. Die tema van die Kongres was *Christenvroue in 'n Postmoderne Samelewing*.

1. INLEIDING

Die kerk en die Nederduitsch Hervormde Sustersvereniging (NHSV) as 'n vereniging binne die kerk, staan in die konteks van die moderne samelewing. Met die woord modern word enersyds 'n bepaalde tyd (as sinoniem met eietyd en huidig) en andersyds 'n bepaalde tematiek of tydsgees, aangedui. As tematiek of tydsgees is dit verbind met die term modernisering. In hierdie artikel word modern veral in dié sin gebruik. So word "postmodern" ook tematies en ideologie-krities gebruik: as kritiek of reaksie op sekere aspekte van die moderne. As wisselterm vir postmodern sou "krities-modern" dus ook gebruik kon word (vgl Van der Ven 1993:131 en Welch 1988 wat praat van ons *postmoderne moderne*).

Rasionalisering is die strewe om probleme vanuit die perspektief van die rasionaliteit op te los. Dit is 'n wesenskenmerk van die moderne. Rasionalisering beïnvloed die geheel van die maatskaplike lewe en is onlosmaaklik deel daarvan (vgl Van der Ven 1993:17-31). Drie dimensies van rasionaliteit kan veral onderskei word: die kognitief-instrumentele rasionaliteit, die normatiewe of praktiese rasionaliteit en die ekspressiewe rasionaliteit (Weber 1980). Die dryfveer van die moderne is primêr of bykans eksklusief dié van die kognitief-instrumentele rasionaliteit (vgl Habermas 1982). Dit beteken dat alles wat nie volgens die kognitief-instrumentele rede volkome rasioneel verantwoordbaar of beheerbaar is nie, uit die diskoers uitgesluit word. Dit het tot gevolg dat sake én mense gemarginaliseer is in gebiede waar ander dimensies van rasionaliteit funksioneer. Hierdie oorbeklemtoning van één dimensie van rasionaliteit het ook 'n wesentlike invloed op die posisie en rol van die vrou uitgeoefen.

In die postmoderne word verskillende dimensies van rasionaliteit erken en die oorheersing van die kognitief-instrumentele rasionaliteit daardeur in balans gebring. Vanuit hierdie breër begrip van rasionaliteit word erkenning verleen aan die praktiese en ekspressiewe dimensies van die lewe as konstitutief vir betekenis en waarheid. Meer ruimte word geopen vir die verskillende dimensies van die individuele of subjektiewe ervaring. "... wij [zijn] meer dan ooit aangewezen op intersubjectiviteit binnen werkvormen, waarin mensen, vanuit

een gedeeld engagement, in hun handelen werkelyk subject kunnen worden van hun eigen ervaring" (Heitink 1993:151). Hierdie breër opvatting van rasionaliteit het ook reeds die teologiese en algemene wetenskapsdenke begin beïnvloed, soos Ricoeur (1981:145-181) aantoon met wat hy die *logika van die subjektiewe waarskynlikheid* noem. Hiervolgens word in die wetenskapsbeoefening ruimte geopen vir die unieke of die gemarginaliseerde ten opsigte van wat as *wetenskap* beskou sou kon word. So 'n breër benadering word byvoorbeeld deur die vroueteoloog Linda Hogan (1995:9-84) gevolg. Sy poog om ruimte vir die ervaring van vroue te open, en in die besonder die diverse en individuele ervaring van vroue. Dit beteken dat vroue se ervaring nie aangebied word as homogeen as sou alle vroue dieselfde ervaring hê nie. Hogan wil dus juis nie die ouer, patriargale meesternarratief² net vervang en daardeur bloot rolle omruil nie: 'n ervaringsnarratief (of dan ook: kleinverhaal) benodig immers nie 'n ander meesternarratief as bevestiging nie (vgl Beukes 2000:1096-1097).

'n Soortgelyke "ervaringsnarratief" word in hierdie artikel gebied. "Postmoderne" media word gebruik, naamlik beelde, verbeelding, metafore, simbole, poësie, speelsheid en die (subjektiewe) kleinverhaal van persoonlike ervaring ten opsigte van die NHSV, wat binne 'n interpretatiewe paradigma in verband gebring word met bepaalde kenmerke van die postmoderne.

2. AGTERGROND OOR DIE NHSV

Die NHSV is op 22 en 23 Mei 1940 in die saal van die Eendrachtskool in Pretoria gestig met mev Marie Oosthuizen as eerste voorsitter. Die leuse *Wees 'n seën* is tydens dié byeenkoms aanvaar. Bedenkinge oor die idee van 'n sustersvereniging, en die vrees vir 'n "kerk binne 'n kerk", het veral by die predikante (lees: slegs manlik) geheers. Die vroue het die totstandkoming van die organisasie egter beskou as 'n geleentheid om meer *diensbaar* in die gemeentes van die kerk te wees. Mev Oosthuizen het die vroue se gesindheid soos volg verwoord: "*Ons trap in ons spore. Ons probeer nie om in die kerk te heers nie,*

---

² In die postmoderne speel verhale, narratiewe, 'n belangrike rol. Lyotard (1979/1984) onderskei tussen *métarécits* (grootverhale) en *petite récits* (kleinverhale). Die eie verhaal, die kleinverhaal, of ervaringsnarratief is veral belangrik, omdat dit betekenisgewing op die persoonlike vlak moontlik maak.

maar te dien" (*Die Christelike Vrou*, Maart 1961, p 12, in Jordaan 1990:14). Vroue het altyd hard gewerk in gemeentes, soos afgelei kan word uit die skrywe van ds J van Belkum (*Die Hervormer* September 1921, p 5, in Jordaan 1990:10). Hy skryf oor die wenslikheid van kerkbasaars al dan nie, omdat vroue tydens kerkbasaars juis te hard gewerk het: *Door enkelen, vooral door dames leden wordt voor zulke kerkbazaars maanden lang hard gewerkt en op de dag zelven nog veel harder ... Verder zijn die zusters bij het Nachtmal zo moede, dat zij weinig of niets genieten van de diensten ...*

Die doelstellings om vrouelidmate toe te rus, persone in nood te versorg en die belange van die Hervormde Kerk in die besonder te bevorder, is sedert die stigting van die vereniging op 'n konkrete wyse uitgeleef. Dit blyk uit aktiewe betrokkenheid by dienswerk oor 'n breë spektrum van werksaamhede wat kerk- en gemeenskapsgerig geskied, soos onder meer die oprigting en instandhouding van vyf tehuse vir bejaardes, kinderhuse, welsynsprojekte, sendingprojekte, jeugwerk, 'n beurs- en leningsfonds vir studente; die daarstel en instandhouding van gemeentelike fasiliteite, en dies meer.

Die vereniging funksioneer op 'n geordende en ordelike wyse deur middel van 'n Hoofbestuur wat bestaan uit die voorsitters van die verskillende streke landwyd en in Namibië, 'n dagbestuur van die Hoofbestuur wat dringende sake hanteer, streekbesture wat veral streekbyeenkomste organiseer, en takbesture wat takke op gemeentevlak bestuur. Verskillende komitees beheer die onderskeie werksaamhede. Enige vrouelidmaat mag lid wees van die NHSV. Die bestuursinslag en funksionering van die NHSV op alle vlakke is gerig op konsensus in besluitneming, wat geskied op die basis van oop kommunikasie met die oog op die realisering van bepaalde doelstellings. Intersubjektiewe kommunikasie met die oog op ontmoeting, gesprek en kontak speel 'n belangrike rol (vgl Van der Ven 1993:39-46 ten opsigte van die kenmerke van 'n vereniging en die verband met die kerk).

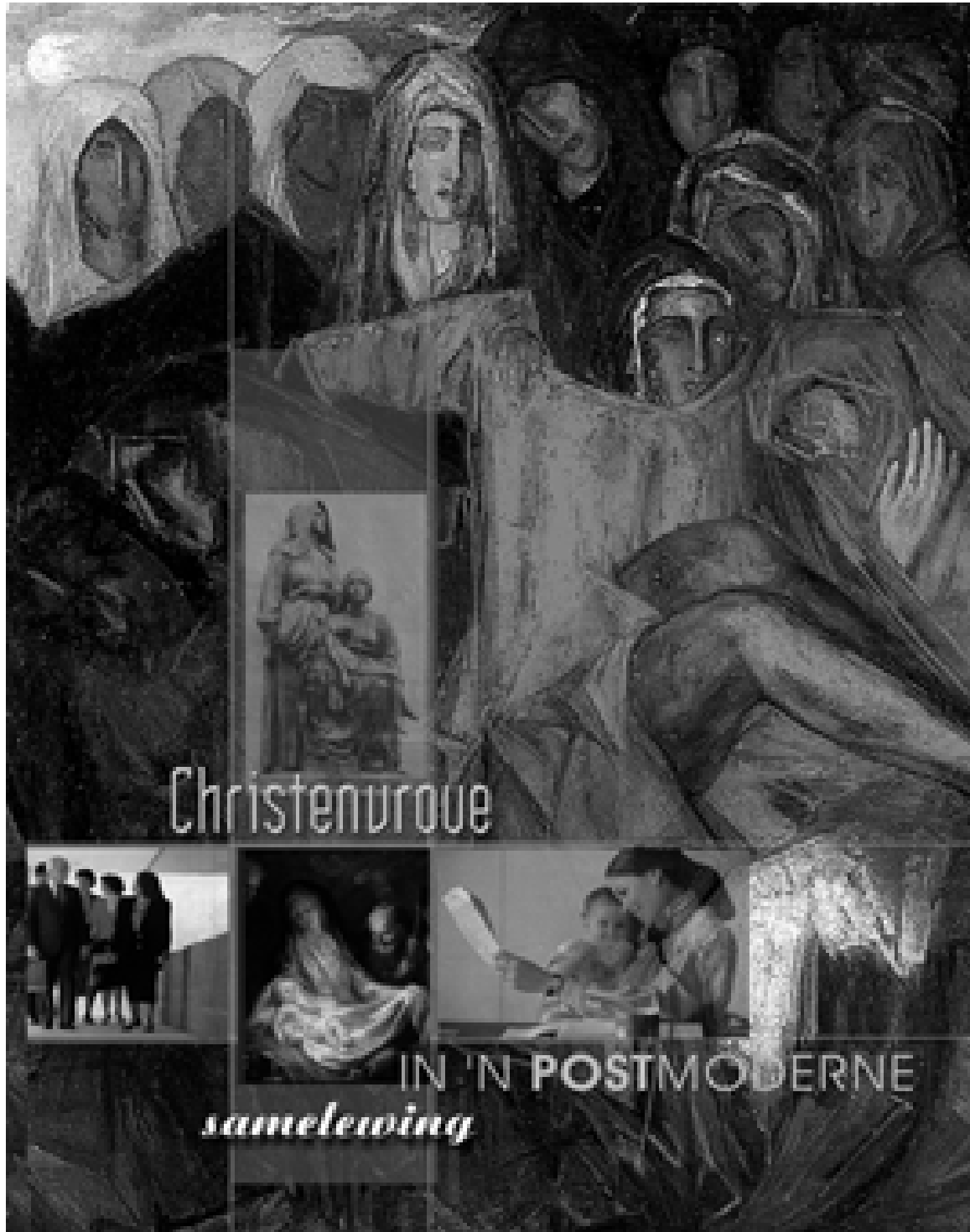
In 1996, tydens die voorsitterskap van dr Rina Delpport, het die NHSV 'n beraad gehou waar 'n missieverklaring geformuleer is, met die klem opnuut op diensbaarheid, toerusting, om persone in nood te versorg en daarvoor ook fondse te genereer, en om onderlinge verbondenheid te stimuleer. Hierdie

doelstellings of missie spruit uit dankbaarheid teenoor die drie-enige God. As toekomstgerigte visie word gefokus op die tema *Dinamies vorentoe*. Aansluitend hierby is 'n nuwe korporatiewe identiteit ontwikkel waarmee ook gepoog is om die beeld van die organisasie te vernuwe en die nuwe beeld uit te dra. Dr W C Kloppers was verantwoordelik vir die visuele ontwerpe in noue konsultasie en gesprekvoering met die Hoofbestuur. Die neerslag blyk uit briefhoofde, kaartjies, boekmerke, 'n nuwe beeld vir *Die Christelike Vrou*, 'n jaarlikse *Dagboek vir Christenvroue*, die werkboek *Gesinsaam*, 'n verjaarsdagkalender, CD's en die verskillende Kongresboeke, soos onder meer dié van die huidige Kongres.³

---

³ Hierdie ontwerpe is gerugsteun deur 'n doktrale studie op die terrein van visuele kommunikasie en die moontlikhede daarvan vir die teologie en die kerk. Die belang van 'n visie en missie vir die Nederduitsch Hervormde Kerk wat deur middel van 'n korporatiewe identiteit konkreet en visueel gestalte gegee word, en wat as sigbare beeld van die kerk en die onderskeie kerklike organisasies na binne én na buite kan funksioneer, is onder meer beredeneer. Die belang van konsultasie met alle rolspelers, is ook aangetoon (Kloppers W C 1997: 218-234; 343-53).

3. DIE VOORBLAD VAN DIE KONGRESBOEK

Die voorbladontwerp vertoon verskeie kenmerke van die postmoderne. Tipiese eienskappe van die postmoderne is onder andere die heropname en samevoeging van verskillende, selfs uiteenlopende denkraamwerke en sisteme uit die verlede, vir gebruik binne 'n nuwe betekenisraamwerk en met nuwe verwysingsmoontlikhede (vgl Beckford 1992:19; Kuspit 1990:64-70; Silverman 1990:3). Die postmoderne is ook gerig op 'n herwaardering van die mens se estetiese en emosionele behoeftes (Schillebeeckx 1986:47-84). Nuwe ruimte word geopen om die subjektiewe ervarings uit te leef (vgl Heitink voorafgaande). So kan elke persoon dus ook individueel en subjektief vanuit die eie verwysingsraamwerk die ontwerp interpreteer en daaraan betekenis gee. 'n Beskrywing van die *moontlike* interpretasie van die simboliek word hiermee gegee (vgl W C Kloppers: Kongresboek 2002).

- Die agtergrond van die voorblad word gevorm deur die *Pietà* van die Russies gebore skilder Boris (Ber) Israiljewitsch Anisfeld (Kaindl & Weinelt 2001:127). Hierdie kunswerk is gekies vanweë die fokus op die vroue-omstanders rondom die gestorwe Jesus, maar ook om vanuit 'n ongewone hoek (dié van die skilder se eie, Russiese agtergrond) in die ander raamwerk van 'n Afrikaanse kerklike vroue-organisasie mee te spreek.
- Die verskillende beelde wat in die vorm van 'n omgekeerde kruis oor die sentrale kunswerk geplaas is, speel in op verskillende betekenisvlakke. Op die kruispunt is 'n klassieke toneel van die geboorte van Jesus. Op die horisontale as word die verskillende samelewingsverbande waarin ons horisontaal met mekaar saamleef, verbeeld. Die eietydse werkende vrou (en dikwels enkelouer) by haar kind wat tussen die werk deur vasgehou word (sien die ooreenstemmende nabyheid tussen die gesigte van moeder en kind soos in die *Pietà*) dui op die eietydse vrou wat haar dikwels in die tradisionele "manswêreld" bevind en só grense laat vervaag. Op die vertikale as staan die simbool van lyding en opoffering van vroue en kinders uit ons eie volksgeskiedenis, soos verbeeld in die bekende *Pietà*-beeldegroep by die Vrouemonument. Al hierdie tonele speel op mekaar, en op die *Pietà* in die agtergrond in. Die *omgekeerde* kruis dui op die eietydse mens wat nog die kruis van Christus erken, maar dit só omhuig, dat dit selfs die teenoorgestelde betekenis begin

aanneem: dié van die mens wat dink dat hyself verlosser en heilbewerker geword het. Sodanige optimisme in die menslike vermoë is ook 'n kenmerk van die modernisme waarteen die postmodernisme reageer.

- Die vlakke van donker en lig in die agtergrond-skildery simboliseer die spel tussen lig en donker in die lewe van die gelowige (let op die afwisseling tussen lig en donker in die gedig *Pietà*). Die ligvlakke dring deur die donkerte waarin die omstanders en die figuur van die gestorwe Jesus grootliks gedompel is. Enkele figure word deur die helder lig verlig, terwyl ander steeds in donkerte gehul is. Dit is simbool van die wyse waarop God se lig deur die sterwe van Jesus Christus in mense se lewens skyn: dit gebeur nie noodwendig gelyktydig in almal se lewe nie. Dit gebeur ook nie opspraakwekkend wanneer Hy sterf en omstanders as ooggetuies op 'n magiese of meganiese wyse deel kry aan die betekenis van die unieke gebeure nie. Die lig van goddelike genade skyn in beginsel oor almal (daarom is die toneel as geheel nie in duister gehul nie) maar dit *weerkaats* alleen op die gelaat van diegene wat in die *dooie* liggaam die *Lewe* raaksien en daaraan *betekenis* gee.
- Die gelaat en naakte bolyf van Jesus is in donker gehul. Die nabyheid van die gesigte van Maria en Jesus met die emosie en smart daarin opgesluit, is aangrypend. Teenoor hierdie donkerte val die glans van goddelike lig oor die rooi koningskleed wat uitgetrek is. In die donkerte waarin die grootste deel van die Jesus-figuur gehul is, lê ook die simbool van opstanding en lewe: die wit opgevoude grafdoek. En rondom die ander doeke, as 'n omraming, ook groen doeke as simbool van nuwe lewe.
- Die vroulike omstanders staan sterk in fokus – met die sinspeling dat hulle die eerste ontvangers van die genade van lewe uit die dood word. Dit was immers vroue wat die liggaam met reukolie wou balsem en sodoende die leë graf eerste ontdek het (vgl Markus 16). Die bene van Jesus is prominent en vertoon duidelik die eienskappe van vroulike bene. Daarmee kom inklusiwiteit in 'n buitengewone opsig ter sprake.

- Met hierdie ontwerp word aangetoon hoedat die vrou deur die tydvakke en denkraamwerke heen, op die kruispunte van die geskiedenis staan en dikwels die verloop van die geskiedenis bepaal.

4. REFERAAT: DIE NHSV IN 'N POSTMODERNE SAMELEWING

4.1 'n Verhaal van ontnugtering

Die bloubokkie se gal sit nie in sy kop nie.

Die bloubokkie se gal sit nie in sy kop nie.

Dié refrein is vir die meeste van ons bekend. Dit kom uit Daleen Matthee se bekende boek *Kringe in 'n bos*. Dit gaan oor die hooffiguur, Saul Barnard, se ontdekking dat iets wat hy onvoorwaardelik geglo het, toe nie waar is nie. Almal in die bos het trouens geglo die bloubokkie se gal sit in sy kop – dit is nooit bevraagteken nie. Tot Saul Barnard op 'n dag self die dooie bokkie se kop oopkap en ontdek: *Die bloubokkie se gal sit nie in sy kop nie. Die grootmense het óf opsetlik vir hom gelieg, óf hulle het self die lieg geglo.*

Dit gaan dus hier oor *ontnugtering* – 'n soort ontnugtering wat Saul Barnard dwing om sy hele bestaan te herevalueer. Hy wonder dan ook: *Sou hy vandag as vyand in hierdie bos geloop het, as hy nie daardie dag die bloubokkie se kop oopgekloof het nie?*⁴ Sy ou wêreld het verbygegaan en hy moet probeer om vir hom 'n staanplek in 'n heel nuwe wêreld te vind. Dit is dié soort ontnugtering en soeke na sin in 'n veranderde en veranderende wêreld waarmee die postmoderne worstel.

4.2 Die moderne

Onder invloed van die moderne is lank geglo dat met die menslike verstand en met behulp van die tegnologie en wetenskap, die wêreld verander kan word – dat die wêreld deur hierdie menslike middele 'n veel beter plek gemaak kan word.

---

⁴ In Matthee 1984:26; vgl Hans Ester in *Trouw*. “Onvergeteljk is de strijd van de eenling Saul tegen het denken en de onderworpenheid der anderen ...” (Skutblad: *Kringe in 'n bos*).

Dit het geblyk nie so te wees nie.⁵ Twee wêreldoorloë met ontsaglike afmetings vind plaas; nuwe siektes breek uit waarvoor die mediese wetenskap nie antwoorde kan vind nie,⁶ ou oplossings werk nie meer nie; terreur en misdaad vind oor die wêreld op skrikwekkende skaal plaas.⁷ Ook in Suid-Afrika lyk dit asof alles waarmee ons grootgemaak is en waarin ons geglo het, totaal irrelevant geraak het. Ook ons is ontnugter. Want ook ons het ontdek: *Die bloubokkie se gal sit toe nie in sy kop nie.*

Of ons dit dus wil weet of nie, ons is reeds in baie opsigte postmodern. Die postmoderne is nie maar net iets bo of buite ons om wat ons nie raak nie. Ons is intens daarby betrokke, want ook soveel dinge waarin ons geleer is om te glo, het totaal verander. Dit beteken dat ons ook besig is om ons staanplek te evalueer en ons bestaan in 'n nuwe wêreld moet inpas. Soos dit ons as individuele vroue raak, so raak dit ons kerk en so raak dit die NHSV. Die groot uitdaging vir ons is dus: hoe hanteer ons hierdie situasie?

4.3 Ontnugtering met strukture

Een van die gevolge van hierdie breë ontnugtering is dat mense nie meer van strukture of van dominerende magsinstansies hou nie – hulle het ontdek dat hulle deur hierdie magstrukture van die moderne in die steek gelaat of gemanipuleer is.⁸ Daarom probeer hulle hulself daarvan loswikkels deur 'n baie individualistiese bestaan te voer (Van der Ven 1993:198-213, 207-213; Kunneman 1996). Dit is

---

⁵ Vgl Taylor (1992:10-12, in Kloppers 1997:31-33) se bespreking van die utopiese karakter van die moderne en die "tragiese einde" daarvan.

⁶ Die siekte wat waarskynlik die magteloosheid van die mediese wetenskap tans die meeste reflekteer is HIV/VIGS. Die dood van Michel Foucault, een van dié denkers van die eeu en 'n vername eksponent van die postmoderne, aan vigs in 1984, kan gesien word as 'n ironiese bevestiging van die radikale ontnugtering met die moderne – dus 'n situasie waar lewe en denke en dood in die radikaalste sin saamgeval het (vir sy eie refleksie op sy naderende dood, sien Foucault 1985:6-7.)

⁷ Een van die mees opspraakwekkende en konkrete aanduidings dat die moderne "tragies misluk" het, is waarskynlik die ineenstorting van dié simbool van vooruitgang en wêreldbeheersing – die *World Trade Centre* in New York op 11 September 2001.

⁸ Vergelyk in hierdie verband Habermas (1982 II:171e v) se ontleding van sisteem en leefwêreld; asook Kunneman (1996:273) se kritiek ten opsigte van die weerstand teen die eksterne struktuur, wat hier van toepassing is.

duidelik watter soort invloed hierdie denke op die NHSV kan hê: die NHSV kan gesien word as deel van die strukture waarvan mense doelbewus probeer wegbreek.

Om dus oor die NHSV binne 'n postmoderne klimaat te praat, kan 'n dilemma wees. Dit gaan immers oor 'n *struktuur* – en in 'n postmoderne klimaat hou mense nie van strukture nie. Dit blyk egter nie so 'n moeilike opdrag te wees nie. Van al die strukture binne die kerk, en selfs ten opsigte van baie strukture buite die kerk, is die NHSV juis die oopste en die mees aanvaarbare binne hierdie tydsges. Waar baie mans, en in strukture wat deur mans oorheers word, daar nou eers oor die postmoderne *gepraat* word (en juis op 'n radikaal-*modernistiese* manier – dus met baie *woorde* en logiese, kognitief-rasionele konstrukte⁹) het die vroue en die NHSV lankal hierdie ander tydsges aangevoel en daaraan gestalte begin gee.

Teenoor ander strukture in die kerk en wyer in die samelewing, is *mag* vir die NHSV nie belangrik nie. Vir die NHSV gaan dit om *diens* (sien die leuse en die missiestelling). Op ander terreine, ook in die kerk, word daar dikwels gekoukus en georganiseer om spesifieke persone in bepaalde "magsposisies" te kry. By die NHSV kom mense wat gerig is op *dienslewering*, in bestuurstrukture.¹⁰ Ek wil baie konkreet raak en sê dat wanneer dit nié meer so is nie, die NHSV ernstige probleme sal ondervind, want dan sal mense hulle op groot skaal onttrek aan die struktuur wat NHSV genoem word.

4.4 Spontaneïteit binne die NHSV

Waar ander strukture dikwels óórgeorganiseer word, geskied dinge by die NHSV baie meer spontaan. Let wel nié onordelik nie, maar spontaan. Prof Bart

---

⁹ Volgens Gellner (1992) maak baie beoefenaars van die postmodernisme dieselfde foute as dié waarvan die moderniste beskuldig word: die ontkenning van die nie-semantiese aspekte van die samelewing, kognitiewe oorheersing en steeds 'n eensydige siening van wat "wetenskap" sou wees: "Its penchant for relativism and preferential attention to semantic idiosyncrasy blinds it to the non-semantic aspect of society, and to the ... pervasive asymmetry in cognitive and economic power in the world situation ...." (Gellner 1992:70–71). Post-moderne redekritiek stel die eietydse kerk en teologie krities teenoor proposisies van die rede, teenoor begrippe, konsepte en hulle breër samehange, soos onder meer begripmatige dogmatiserings (Beukes 2000:1084).

¹⁰ Die afwesigheid van dié soort vooraf-organisering het by hierdie Kongres weer *konkreet* geblyk: meer as die helfte van die Dagbestuurslede het tydens die Kongres uitgetree, maar vooraf was geen koorsagtigheid of organisering vir opvolgers nie.

Oberholzer het 'n keer gesê dat vroue bymekaar kom, dan praat-praat hulle so 'n bietjie, en dan sê hulle dat hulle vergadering gehou het. Dit wou-wou na 'n belediging klink, maar dit is inderdaad 'n kompliment. Vroue "praat-praat 'n bietjie" en dan gaan versit hulle wêreld. Mans hou *vergadering* tot laatnag, dan gaan slaap hulle rustig en dink die werk is reeds gedoen!

Die NHSV moet op alle vlakke (hoofbestuur, streke, takbesture en ander) bly waak teen óór-organisering. Daar moet doelbewus ruimte gelaat word vir spontaneïteit. Spontaneïteit is trouens 'n sleutelwoord van die postmoderne.¹¹ Spontaneïteit is 'n voorwaarde vir oorlewing. Juis omdat die NHSV suksesvol is, kan daar ook ander en breër strukture en organisasies wees wat sal poog om die NHSV in te trek. Die NHSV moet versigtig bly vir strukture met 'n ander aard – dit kan juis die NHSV se ondergang beteken.

Vanweë die eie unieke aard, en veral vanweë die kenmerk van spontaneïteit, kan die NHSV op gemeentevlak 'n groot bydra lewer om stywe strukture meer buigsaam en meer werkzaam te maak – en sodoende die *kerk as geheel* meer toeganklik te maak.¹² Dit gebeur trouens reeds waar vroue by 'n groter verskeidenheid kerklike aktiwiteite 'n prominente rol begin speel het. Die NHSV kan vanweë die openheid, egtheid, hartlikheid, warmte van kommunikasie, spontaneïteit, solidariteit en sosialiseringvermoë, toenemend 'n wesenlike rol in die spontane *opbou van die gemeente* speel.¹³

---

¹¹ Vgl Beckford (1992:19) wat onder meer op *spontaneïteit* en *speelsheid* as kenmerke van die postmoderne wys.

¹² Spontaneïteit en fleksibiliteit binne 'n geordende (maar ook gedentraliseerde) struktuur is 'n positiewe kenmerk van 'n kerklike organisasie. Dit is trouens 'n vereiste vir die beleidsorganisasie van die kerk as sodanig, wil die kerk innoverend en dinamies funksioneer (vgl Van der Ven 1993:348-352).

¹³ Vgl Habermas (1982 II:420-444) se begrippe van sosialisering en solidariteit, asook Daiber (1992:17-18) en Kloppers (1997:132-135; 360-366) wat wys op die noodsaak van *soialisering* op verskeie terreine in die kerk – sosialisering tot opbou van die gemeente en sosialisering van buitestaanders en kinders *in die geloofsgemeenskap in*.

4.5 Verkondiging deur gestaltegewing

Ek kom terug op 'n frase wat ek reeds gebruik het: die NHSV het lankal die nuwe gees aangevoel en daaraan *gestalte begin gee*. Ek het ook gesê dat mans eintlik nou eers daarvoor *praat*. Let op die onderskeid tussen *praat* en *gestalte gee* of *uitbeeld*. In die postmoderne het "praat" en "woorde" minder belangrik geword – dit word trouens deurgesien as konstrukte waarmee mag uitgeoefen word.¹⁴ In die postmoderne kry *uitbeelding*, *gestaltegewing* en sigbare *doen* veel meer erkenning.¹⁵ Ook in dié opsig is die NHSV reeds postmodern in die positiewe sin. Die NHSV is lankal die sigbare uitbeelding, die sigbare gestalte van Christus in die lewens van mense in nood. Wat word immers elke Sondag in die preek gedoen? Jesus Christus word *in woorde* verkondig. Wat doen die NHSV? Die NHSV verkondig Jesus Christus *konkreet in dade*, dus sigbaar en voelbaar.

Sien u wat 'n groot taak die NHSV het? Die NHSV verkondig Christus. En die NHSV doen dit reeds lank voordat daar vrouepredikante was. Van die begin af het vroue in die kerk *verkondig* deur sigbaar gestalte te gee aan Christus se liefde.¹⁶ Die debat oor die toelating van vrouepredikante was dus eintlik of vroue óók *met woorde* mag verkondig(!) – en daarvoor moes die mans besluit. Dit het dus eintlik maar weer oor mag en beheersing gegaan. Vroue is ná *baie gepraat* uiteindelik toegelaat as predikante. Daar is egter dié vroue wat steeds openlik kla dat hulle nie die *magstrukture* van die kerk kan binnedring nie – dat

¹⁴ Freeman (1993) toon hoedat woorde konstrukte is – net soos (afgods)beelde. Hy gebruik Babel as die metafoer vir die aard van taalgebruik: dit is 'n simbool van die mag wat mense met behulp van taal vir hulself konstrueer. Met woorde word dikwels gemanipuleer en kognitiewe mag bevestig. Foucault het hierdie manipulasie deur middel van taal en woordkonstruksies afgewys en gesê: *Weg met die woordvoerders! Weg met al diegene wat vir en bo die ander praat* (vgl Kunneman 1986:396).

¹⁵ Die begrip *doing theology* het 'n sleutelwoord in die postmoderne teologiebeoefening geword. Vgl ook weer Heitink (1993) voorafgaande: *Waarheid is alleen geloofwaardig as dit nie in die verbale bly steek nie*.

¹⁶ Die betekenis van die geloof in God word veral tot uitdrukking gebring deur die toewending tot die ander. Die geloof word *tot gestalte gebring* in die verkondiging en dienswerk, sien Van der Ven (1993:123; 64-65) "Een treffende verkondiging van het woord Gods-met kleine-w kan worden tot teken van het Woord Gods-met grote-W. Geïnspireerde diakonie kan voeren tot de ervaring dat God zelf onder de geringsten der broeders [sic] aanwezig is" (Matt 25:31-46). Sonder diakonie word religieuse kommunikasie tot estetiese *divertissement*. Sonder ortopraxie word ortodoksie tot leë gespekuleer (Van der Ven 1990:49-51).

hulle nie deur die glasplafon kan dring nie.¹⁷ In die kerk van Christus gaan dit egter juis nie oor mag nie, maar oor diens.¹⁸ Van die mense wat só na mag streef, noem hulleself nogal postmodern. Egte postmoderniste probeer nie *magstrukture binnedring* nie – hulle probeer daar uitkom.

4.6 Oop kommunikasie, gemeensaamheid en gemeenskap

Die NHSV as *struktuur* kom dus weer ter sprake. Die NHSV is nié 'n magstruktuur nie, maar 'n organisasie waarbinne almal gelyk is voor God en waar almal op 'n oop en toegeneë wyse met mekaar kan kommunikeer.¹⁹ Daarom is dit 'n struktuur waarbinne postmoderne mense kan tuis kom en tuisvoel. Ek het reeds daarna verwys dat mense uit strukture breek en 'n individualistiese lewe begin lei. Juis hierdie individualistiese lewe en die gevoel van versplintering wat daarmee saamhang, veroorsaak weer dat mense 'n intense behoefte ontwikkel aan gemeensaamheid en gemeenskap. Mense wil tog iewers hoort – iewers tuiswees.²⁰ Die NHSV kan in hierdie behoefte voorsien (sien die missiestelling: *om onderlinge verbondenheid te stimuleer*). In die liefde van Jesus Christus wat hier sigbare gestalte kry, kan *liefde ervaar word*.

---

¹⁷ In die kerk bestaan daar onvermydelik magstrukture. Daar behoort egter nie 'n *strewe* na mag te wees nie – hoogstens 'n *strewe* na "gesag". Vir gesag geld ander beginsels, soos kundigheid, besondere vermoëns en stylvolle optrede, wat inherent gesag afdwing (vgl Van der Ven 1993:253-255;322; Avis 1992; Letterie 1979). 'n Verwyd dat vroue nie in die "magstrukture" toegelaat word nie, is juis 'n vassteek in die begripslogika van die patriargale erfenis wat dui op 'n *strewe* na 'n blote omkering van rolle (vgl Hogan 1995 voorafgaande). Vroue wat "na mag streef", is self so onlosmaaklik deel van die patriargale meestersnarratief, dat hulle gewoonlik ook nie ander vroue ontsien in hul "pad na bo" nie.

¹⁸ Die dienswerk wat gelowiges verrig, geskied altyd in gemeenskap. Niemand in die geloofsgemeenskap is belangriker as die ander nie (Pannenbergh 1993:493-501).

¹⁹ Habermas (1982 II:40-45) se begrip *herrschaftsfreie* kommunikasie (as sleutelbegrip in sy teorie van kommunikatiewe handelinge) waar gespreksgenote in 'n *simmetriese* verhouding tot mekaar staan, is goed bekend. Via onderhandeling koördineer deelnemers hul handelinge tot netwerke. Wanneer onderhandeling nie meer plaasvind en die vlak van *kommunikatiewe handeling* verlaat word, word oorgegaan tot *strategiese handeling* waarvolgens gepoog word om met magsmiddele invloed uit te oefen (vgl Kloppers, E C 1997:29-39).

²⁰ In die postmoderne word die klem op die mens as verhoudingswese geplaas: die mens funksioneer binne intersubjektiewe vorme van sosiale relasies en vorm groepe en netwerke (vgl Habermas 1986:306, 345; Wallace & Wolf 1991).

4.7 Sigbare gestaltegewing

Binne die NHSV kry die liefde van Jesus Christus *sigbare gestalte*. Gestaltegewing of uitbeelding kom ook op 'n ander vlak ter sprake daarin dat die NHSV ook binne die kerk 'n voorloper was deur met visuele uitbeelding 'n sigbare korporatiewe beeld te vorm wat dít vergestalt wat die NHSV is en wil wees en *doen*. Terwyl sommiges (lees: mans) in die kerk nou begin *praat* oor 'n visie en missie en 'n korporatiewe identiteit vir die kerk (en asof die eerste) het die NHSV ses jaar gelede reeds 'n visie en 'n missie geformuleer en 'n korporatiewe identiteit konkreet en dinamies gestalte gegee. Die res van die kerk kan dus weer eens by die NHSV leer. Dat hierdie korporatiewe ontwerpe deur 'n man gedoen is, illustreer ook dat die NHSV nie binne grense dink nie – dus eg postmodern!

4.8 Beeld en verbeelding – sleutelbegrippe van die postmoderne

Gestaltegewing, uitbeelding en verbeelding is sleutelbegrippe van die postmoderne (vgl Kearney 1998; Brueggemann 1993). Dit kom ook ten opsigte van die voorblad van die Kongresboek ter sprake. Daarin dat dit 'n *uitbeelding* is, is die voorblad 'n postmoderne wyse van kommunikasie. Dit is 'n visuele uitbeelding wat trouens méér sê as wat mens in 'n "gesproke toespraak" kan sê. Die NHSV is by dié kongres dus heel postmodern. As ons egter konsekwent wou wees, moes daar selfs meer uitbeeldings op verskillende vlakke as "verbale referate" gewees het. Daarom gee ek meer *uitbeeldings*. Ek doen dit deur twee gedigte²¹ – waaruit ook blyk hoe wyd die spektrum van *beelding* kan wees.

Die eerste gedig *beeld* dit wat op die voorblad *gesê* word baie treffend uit. Die gedig is PIETÁ van Ina Rousseau. Die gedig werk, soos die voorblad, ook met treffende kontraste: in die eerste deel die intense verwondering by Maria oor Hy na haar gaan kom. Dit maak haar sku en mymerend en vroom, net om te beseef dat alles heeltemal anders uitloop – dat uitverkorenheid ook intense lyding inhou. Aangrypend is die ooreenkoms tussen die uitbeelding op die voorblad en

²¹ In die postmoderne word die poëtiese karakter van teologie beklemtoon en meer ruimte geopen vir teologie in poësie of poësie as teologie (vgl Greeley 1995). Beide dié gedigte is uitstaande voorbeelde van poëtiese teologie of teologie in en deur poësie.

die slotreëls van die gedig: *..en blindelings Jou liggaam teen my druk / wat donker is en uitmekaargeruk...*

PIETÁ

Het ek deur my jonge jare stom
van liefde en verwondering gegaan
en heerlijk in my vlekloosheid gestaan
vandat ek wis dat Jy na my sou kom,

en was Jou koms vir my toe die begin
van al wat skoon is en verruklik soos 'n droom,
sodat ek sku en mymerend en vroom
die aardse heiligheid deur Jou moes min,

net vir die ondeurgrondelikheid van hierdie uur
te wreed en wonderlik om te verduur,

waarin ek in aanbidding my gelaat
teen wonde neerlê sonder om te praat,

en blindelings Jou liggaam teen my druk
wat donker is en uitmekaargeruk?

(Ina Rousseau: *Versamelde Gedigte 1954-1984*)

Hierby aansluitend, ook van Ina Rousseau: *Regina Martyrum*. Vir diegene wat haar vereer, wat kerse vir haar brand en hulde aan haar bring, sê Maria: *Julle besef nie waaroor dit gaan nie*. Deur haar eie lyding heen het sy besef dat geloof nie vroom en mooi gevoelens is nie, maar dat dit gaan om *opoffering en diens*. Haar hoogste daad was diens: om afstand te doen van haarself én van haar seun – sodat 'n veel groter werklikheid voltrek kon word. Nou vereer hulle haar. Dit maak al haar swaarkry en lyding betekenisloos. Dit hou haar by die aardse dinge. Só lê die vrome vroue elke oggend opnuut 'n *dooie liggaam* in haar

arms... Hierdie gedig dien ook as spieëlbeeld vir die kerk. Wanneer aardse dinge, uiterlike gebruike, mense, eer en verering in die kerk belangrik word, gaan die essensie van kerkwees verlore. Hulde, ereposisies en mag hou mens by die aardse, by die lyding. Dit hou ons by die dooie liggaam van Jesus. Waar eer en mag belangrik is, is die kerk uiteindelik niks meer as die *dooie liggaam* van Christus nie.

REGINA MARTYRUM

Ek leef by engele
maar vir die swoele aarde bly ek steeds behoue
in gestaltes van gekleurde porselein en steen.
My aanbiddelike vorme in granietgeboue
laat meisies op hul knieë neersink om te ween
en om my lispel die versugtinge van vroue...

Maar sou hulle dink dat die kerse
wat met onrustige vlamme na my opreik
in 'n geur van blomme en die roomwit kleed
wat in die herfslug bewe
en die aarde ál hoe helderder en harder vir my maak,
my soetste aardse blydschap in my voort laat lewe?

Sou hulle nie weet dat deur die hulde wat hulle bring
en die gewyde woorde wat hulle sê,
hulle genadeloos in elke oggendskemering
opnuut 'n dooie liggaam in my arms lê ...?

(Ina Rousseau, *Versamelde Gedigte 1954-1984*)

4.9 'n Tyd soos hierdie ...

Maria moes aanvanklik wreed ontugter gevoel het. Die positiewe besef van waaroor dit gaan sou eers later gekom het. Te midde van dinge waaroor ons dalk self ontugter voel, moet ons daarna streef om positiewe betekenis daaraan te gee.

Die bloubokkie se gal sit nie in sy kop nie – en as ek nie sy kop oopgekap het nie, sou ek nie 'n vyand in hierdie bos geword het nie.

Te midde van ontnugtering en skok oor wat wel in die kerk kan gebeur, is daar 'n ander verhaal wat vir my persoonlik besondere betekenis het – dié van Ester. Ester se posisie as koningin van 'n magtige koninkryk was nie vir haar iets waarmee sy ander wou manipuleer of oorheers nie – Mordegai moet haar as 't ware daaraan herinner. Hy wys haar daarop dat sy dit nie maar as toeval moet beskou nie, maar as 'n beskikking van God: *Wie weet, miskien is dit met die oog op 'n tyd soos hierdie dat jy koningin geword het.* Hierdie oproep het besondere betekenis vir ons almal. Waarom leef elkeen van ons nou, vandag, in hierdie jaar 2002? *Met die oog op 'n tyd soos hierdie.*

Met hierdie soort roepingsbewustheid het die vroue wat op die voorblad uitgebeeld word, in verskillende tye betekenis aan hulle eie tyd gegee. Maria, wat deur die gevestigde denkpatrone en magsinstellings van haar tyd veroordeel is, maar wie se gees van diensbaarheid die grootste verskil gemaak het; die Voortrekkervrou, wat onder die imperiale magstrukture van haar tyd groot offers moes bring, selfs ook haar kinders moes afstaan; die eietydse vrou wat dikwels moeilike omstandighede en vooroordeel ervaar. Hierdie vroue het elk *in hul eie tyd* Christus *verkondig* deur God se werk *sigbaar* te maak. Hulle doen dit steeds.

4.10 'n Herwaardering van die geskiedenis – elkeen se verhaal belangrik

Die Selbstverständlichkeit der Tradition, der Stände, der ewigen Ordnungen hat sich aufgelöst zugunsten der Suche nach jeweils Neuem. Von daher geraten Institutionen, *die die Tradition verkörpern*, unter den Bedingungen der Moderne immer schon in die Defensive.

(Daiber 1992:10 – my kursivering)

'n Positiewe kenmerk van die postmoderne is 'n herwaardering van die geskiedenis. Vir die moderne is net die *nou* en die (tegnologiese) toekoms belangrik. Dit beteken dat die geskiedenis as minderwaardig afgemaak word. Dit beteken ook dat die geloof van die Christendom, wat in wese 'n *histories-*

oorgelewerde geloof is, daardeur in die gedrang begin kom het. Daarteenoor sê diegene wat krities staan ten opsigte van die moderne: kyk na die verlede om sin te gee aan die hede. Neem dít uit die geskiedenis wat sin maak, *om sin te gee* aan jou eie tyd en jou eie lewe. Dit beteken dat ons moet kyk na ons eie verhale, familieverhale, verhale van die volk, verhale van die kerk²² en bo alles: verhale van die geloof en die grootverhaal van Jesus Christus.²³

Só is dit uitgebeeld op die voorblad. In die middelpunt en op die kruispunt die grootverhaal van Jesus Christus wat die menslike verhale uit verskeie tydvakke ook omraam – verhale wat op mekaar inspeel en aan mekaar betekenis gee. In elke tyd is daar vroue wat sin gee aan daardie tyd en wat ander tye en ander se verhale beïnvloed. So kry die verhale op die voorblad ook vir ons lewens betekenis. Elkeen van ons leef vandag met die oog op 'n tyd soos hierdie. Ons *noem* dit miskien 'n postmoderne tyd, maar dit is die tyd waarin elkeen van ons 'n verskil kan maak. Deur kreatiewe denke en optrede kan ons negatiewe dinge ombuig tot die positiewe. Die vrou doen dit nog altyd, dwarsdeur die geskiedenis heen. Ons moet dus nooit dink dat ons dalk in die slegste tyd van die geskiedenis leef nie. Dit gaan oor *hoe* ons in geloof aan ons eie tyd *betekenis gee* – hoe ons in ons eie tyd aan ons geloof *gestalte gee*.

4.11 Ontnugtering en nugterheid

Met die moderne is gedink ons leef in die beste van alle tye – daar is gemeen dat ons immers die hoogs ontwikkelde tegnologie het wat ook net *vooruitgang* kan beteken.²⁴ Maar, soos reeds gesê: dit het geblyk nié so te wees nie. Met die postmoderne kom die besef dat die geskiedenis en ons almal se lewe eerder in

---

²² Binne die NHSV word die verhale van vroue wat 'n bydrae gelewer het op verskillende wyses lewend gehou, soos onder meer blyk uit die Gedenkalbum van die NHSV (1990) en die verhale van 'n aantal vroue in die *Millennium Dagboek Christenvroue 2001*. In die Voorwoord van laasgenoemde *Dagboek* word daarop gewys dat die verhale juis as inspirasie moet dien (vgl Kloppers 2001: Voorwoord).

²³ Teenoor die belang van kleinverhale (voetnota 2), word grootverhale deur die postmoderne met wantroue bejeën (vgl Lyotard 1979/1984). Die grootverhale het ontnugter omdat dit dikwels gerig was op beheersing en magsbevestiging. Die grootverhaal van Jesus Christus kom ook deur 'n wantroue in grootverhale in gedrang. Die uitdaging vir gelowiges is die wyse waarop hierdie Grootverhaal hanteer word – hoe genuanseerd die gesprek na binne hanteer word en hoe buitestaanders daaraan blootgestel word.

²⁴ Vgl punt 4.2; asook Berger 1992:13, in Kloppers, E C 1997:13.

kringe loop: kringe binne netwerke van relasies²⁵ – *kringe in 'n bos*. Ek sluit op 'n ligter noot af, met 'n klein verhaal wat die *ontnugtering van die moderne* en die *nugter besef van die postmoderne* op 'n speelse wyse saamvat. Dit dui ook die kringloop van die geskiedenis in 'n neutedop aan:

*My oupa het perd gery, maar hy was bang vir 'n motorkar.
My pa het motorkar gery, maar hy was bang vir 'n vliegtuig.
Ek is gaande oor vliegtuie, maar ek is bang vir perdry!*

Literatuurverwysings

- Avis, P 1992. *Authority, leadership and conflict in the church*. London: SCM.
- Beckford, J A 1992. Religion, modernity and postmodernity, in Wilson, B (ed), *Religion: Contemporary issues*, 11-23. London: Bellew.
- Berger, P L 1992. *A far glory: The quest for faith in an age of credulity*. New York: Free Press.
- Beukes, C J 2000. Die filosofiese vraagstelling na Anderswees in die kerk. *HTS* 56(4), 1079-1106.
- Brueggemann, W 1993. *The Bible and postmodern imagination: Texts under negotiation*. Philadelphia: Fortress.
- Daiber, K F 1992. Gottesdienst unter den Bedingungen der gegenwärtigen Gesellschaft. *Für den Gottesdienst* 39/40, 9-20.
- Foucault, M 1985. *The use of pleasure*. (*The history of sexuality*, II, trans. Robert Hurley.) New York: Pantheon.
- Freeman, A 1993. *God in us: A case for Christian humanism*. London: SCM.
- Gellner, E 1992. *Postmodernism, reason and religion*. New York: Routledge.
- Greeley, A M 1995. *Religion as poetry*. New Brunswick: Transaction.
- Habermas, J 1982. *Theorie des kommunikativen Handelns I & II*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Habermas, J 1986. *Der philosophische Diskurs der Moderne*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Heitink, G 1993. *Praktische Theologie: Geschiedenis, theorie, handelingsvelden*. Kampen: Kok.
- Hogan, L 1995. *From women's experience to feminist theology*. Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Kaindl, H & Weinelt, H (Hg) 2001. *IKONA: Russische Bilder der Ewigkeit*. Graz: Diözesanmuseum.

---

²⁵ Vgl Habermas 1986; Wallace & Wolf 1991, voetnota 20.

- Kearney, R 1998. *The wake of imagination: Toward a postmodern culture*. London: Routledge.
- Kloppers E C 1997. Liturgiese musiek as kommunikatiewe handeling in 'n postmoderne era. DTh-Proefskrif, Universiteit van Suid-Afrika.
- Kloppers E C 2001. *Millennium Dagboek – Christenvroue 2001*. Pretoria: NHSV.
- Kloppers W C 1997. Die kommunikatiewe vermoë van die parateks van kerkpublikasies. DTh-Proefskrif, Universiteit van Suid-Afrika.
- Kunneman, H 1986. *De Waarheidstrechter: Een communicatietheoretisch perspectief op wetenschap en samenleving*. Amsterdam: Boom.
- Kunneman, H 1996. *Van theemutscultuur naar walkman-ego: Contouren van postmoderne individualiteit*. Amsterdam: Boom.
- Kuspit, D 1990. The contradictory character of postmodernism, in Silverman H J, *Postmodernism – Philosophy and the Arts*. New York: Routledge.
- Letterie, J W 1979. *Over machtsonderzoek*. Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Liotard, J F [1979] 1984. *The postmodern condition: A report on knowledge*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Matthee, Daleen 1984. *Kringe in 'n bos*. Kaapstad: Tafelberg.
- Jordaan, M (samest) 1990. *Vyftig jaar van seën. NHSV 1940-1990*. Pretoria: NHSV.
- Pannenberg, W 1993. *Systematische Theologie*. Göttingen: Vandenhoeck.
- Ricoeur, P 1981. *Hermeneutics and the human sciences*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rousseau, Ina 1984. *Versamelde Gedigte 1954-1984*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- Schillebeeckx, E 1986. *Als politiek niet alles is ... Jesus in onze Westerse cultuur*. Baarn: Ten Have.
- Silverman, H J 1990. *Postmodernism – Philosophy and the arts*. New York: Routledge.
- Taylor, M C 1992. *Disfiguring: Art, architecture, religion*. Chicago: University of Chicago Press.
- Van der Ven, J A 1990. *Entwurf einer empirischen Theologie*. Kampen: Kok.
- Van der Ven, J A 1993. *Ecclesiology in context*. Kampen: Kok.
- Wallace, R A & Wolf, A 1991. *Contemporary sociological theory: Continuing the classical tradition*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Weber, M 1980. *Wirtschaft und Gesellschaft: Grundriss der Verstehenden Soziologie*, 1. Halbband. Tübingen: Mohr.
- Welch, W 1988. *Unsere postmoderne Moderne*. Weinheim: VCH Verlagsgesellschaft.
- Wilson, B (ed) 1992. *Religion: Contemporary issues*. London: Bellew.